

TRIPPÓ SÁNDOR

Traumakutatás és transzdiszciplinaritás

Angela KÜHNER, *Trauma und kollektives Gedächtnis*, Gießen, Psychosozial-Verlag, 2008.

Angela Kühner transzdiszciplináris vállalkozásának tétje, hogy különböző tudományos beszédmódokat párbeszédbe állítva felülvizsgálja a *trauma studies* egyik központi fogalmát, amely többnyire komolyabb kritikai reflexió nélkül bukkan fel a legkülönbélebb események, szociokulturális folyamatok értelmezésével kapcsolatban. A jelen kötet, mely a szerző szociálpszichológiai témájú disszertációjának átdolgozott változata, a *kollektív trauma* körülhatárolására tesz kísérletet. Nem azt tűzi ki célul, hogy terminológiai útikalauzt adjon az olvasó kezébe, s elkülönítse egymástól a különböző tudományterületek fogalomhasználatát; inkább egy olyan átfogó szemléletet bontakoztat ki, mely közös nevezőre hozza a pszichoanalízis és a tömegpszichológia ismereteit a kollektív identitásra vonatkozó elméletekkel, annak érdekében, hogy feltérképezze: a közösségekről beszélve mennyire lehet létjogosultsága egy olyan értelmezői kategóriának, mely eredendően elszigetelt, egyéni élettapasztalatokat, lelki sérüléseket jelöl. Így ez a munka tulajdonképpen az egyéni és a kollektív trauma fogalmi mezőjének metszéspontjait kutatja, illetve – párhuzamot vonva az emlékezetkutatás alapvetéseivel – Kühner a trauma létmódjának feltárására is törekszik. Teszi mindezt úgy, hogy közben a szociálpszichológia és a kollektívidentitás-konstrukciók kapcsán megfogalmazott belátásait is mozgósítja, tehát számos eltérő elméleti irányzatot vonultat fel.

Az elméleti áttekintéseket minden esetben egy kérdésfelvetést megfogalmazó bevezető rész és egy ezekre válaszoló, rendszerező fejezet foglalja keretbe. A kötet ezért válhat hasznos olvasmánnyá akár egyetemi kurzusok segédanyagaként is. Említésre méltó, hogy a szövegben rövidebb esettanulmányokat is találunk, melyek a szeptember 11-ei terrortámadás vagy éppen a fekete polgárjogi harc példáján keresztül a bemutatott közelítésmódok gyakorlati alkalmazhatóságát próbálják lemérni. Közvetve ezek az elemzések újra és újra felmutatják a traumatapasztalatok finom rétegeztségében megbúvó heterogenitást, sajátos dialektikát: a *felejtés* és az *emlékezés*, illetve az *egyén* és a *közösség* látszólag ellentmondó, ám mégis szétválaszthatatlanul összefonódó kettőseit. S talán éppen ebben az érzékenységben áll a kötet legfőbb erénye: gondosan körülbástyázott, merev definíciók helyett a felvetések megkérdőjelezésével folyamatosan játékban tartja a kollektív trauma és általában a trauma tapasztalatát jellemző kétarcúságot, és ezzel közvetve elutasítja az egyértelmű válaszok kényszerét. Így a szöveg nemcsak tematikájával, hanem retorikájával is szervesen beilleszkedik a traumadiskurzus írásai közé: a szerző differenciált – ám a kultúratudományok bírálói szerint megengedő és homályos – megfogalmazásokkal operáló értelmezői álláspontra helyezkedik.

Bármennyire is érvényesnek tűnnek a szilárd alapokon nyugvó definíciók hiányát felelőlegesen és a fogalomhasználat inflálódásán fanyalgó kritikák, Kühner szerint ezek a jelenségek szükségszerűen kísérik végig a trauma fogalmát és a róla zajló diskurzusokat. A probléma gyökerét abban látja, hogy míg a patológiában a trauma magát a sebet, azaz az eredményt jelölte, addig a pszichopatológia és később az emlézetkutatás már a kiváltó okot nevezte így. Ez amiatt van, mert a testi sérülésekkel ellentétben a pszichés elváltozásokat nem lehet objektív kritériumok alapján összevetni: nem véletlen, hogy a jelenséggel kapcsolatban Kühner többször is metaforikus nyelvhasználatról beszél. Igaz, a nyugati kultúra Platónig visszanyúló hagyománya, mely a közösséget az emberi testtel azonosítja, egyértelműen a metaforikusság jelenléte melletti érveket támogatja, mégis úgy vélem, hogy az ok-okozati viszony felcserélése, vagyis a metonimikus nyelvhasználat ugyancsak jelentékenyen hozzájárulhatott a traumafogalom túlterheltségéhez. Napjaink közbeszédében is megmutatkozik ez a kettősség, hiszen például – az érveléstől függően – a 2001-es terrortámadás kapcsán a trauma hol mint erőszakos behatás, hol pedig az amerikai nemzet testén ejtett seb értelmében jelenik meg.

A trauma itt felvezetett pszichoanalitikus conceptualizálásáról kialakult vitát külön fejezet tárgyalja – elsősorban Gottfried Fischer és Peter Riedesser írásaival polemizálva. Ezt követően a szöveg a PTSD (*Post-traumatic Stress Disorder*) kritériumrendszerét ötvözi Hans Keilson téziseivel, aki a trauma jelentésmezőjét azzal bővíti tovább, hogy azt immár folyamatként értelmezi. A fellépő tünetegyüttesek részletes bemutatását követően Kühner a holokauszt tapasztalatának generációkon átívelő hatásaival foglalkozik. Nemcsak az áldozatok, de a tettesek gyermekeiről szóló klinikai feljegyzéseket is behatóan tanulmányozza, és a gondolatmenetet folytatva részletesen kitér a személyes trauma mindenkor társadalmi beágyazottságára.

Az első nagyobb tartalmi egység zárlatában – többek között Derek Summerfield, Renos Papadopoulos, Lutz Niethammer, Stanley Cohun és Jan Philipp Reemtsma szövegeinek újraolvasásával – az interdiszciplináris traumadiskurzus kritikáját foglalja össze. Rámutat, hogy a trauma diagnózisa alapvetően a nyugati betegségfogalom révén képződik meg, ami a traumatizált személyekre a beteg alárendelt szerepét osztja, míg a diagnózis felállítása a bourdieu-i értelemben vett szimbolikus tőkeként tételeződik. Ez a posztkolonális olvasatba hajló felfogás Kühner számára megkérdőjelezi a normális pszichés működést, vagyis azt, hogy létezik-e egyáltalán olyan ideális alaphelyzet, melynek sérülését akár az individuum, akár a közösség szintjén adottnak vesszük. A fejezetet lezáró esettanulmány a New York-i támadások kapcsán vezeti be a szimbolikusan közvetített trauma (*symbolvermittelte Traumata*) fogalmát: itt azt elemzi, miképpen válhatott a 9/11 egyéni traumából a nemzet, sőt a nyugati világrend meghatározó történelmi tapasztalatává.

Bár a szerző rendre traumanarratívákról beszél, feltűnő, hogy alig szentel figyelmet azoknak a csatornáknak, melyeken keresztül a trauma közvetítődik, nem reflektál a

narráció mediális jellemzőire. Nehézségeket vet fel továbbá az az értelmezői kísérlet is, mely a terrortámadás és a holokauszt összehasonlítását azzal a konklúzióval zárja, hogy az utóbbit objektív kollektív traumának minősíti, mert az eredendően magában hordozza az érintett közösség definícióját. Ez a felületes, szinte kirekesztő megközelítés talán túlságosan homogenizálja a nemzetiszocialista népiártás áldozatait, a szerző – Ellie Wieselhez hasonlóan – már-már kizárólag a zsidóüldözést érti alatta. Ez javarészt abból fakad, hogy Kühner szinonimákként kezeli a „paradigmatikus” és az „objektív” kategóriáit.

A harmadik fejezet is a trauma kulturális beágyazottságának tapasztalatából indul ki, és a tömegpszichológia, valamint az identitáskonstrukciók kontextusában folytatja a vizsgálódást. Freud *Tömeglélektan és én-analízis* című munkájának segítségével kimutatja, hogy milyen szerepet játszanak a közösségek szerveződésében a libidinózus kötelékek és az agresszió. Az áttekintés nem korlátozódik a freudi tételekre, kiterjed azok változatos utóéletére is. Így a szöveg hivatkozik Stavros Mentzosra, akinek a pszichoszociális formációkról szóló elmélete már nem csak az eleve adott, stabil kollektív szerveződésekre vonatkozik, továbbá termékenyen hasznosítja a Mario Erdheim által bevezetett társadalmi tudattalan kategóriáját is. Ezek után pedig Alexander és Margarete Mitscherlich nagy hatású írásának (*Die Unfähigkeit zu trauern*) elemző olvasata már előre vetíti a fejezet pszichodinamikai irányú elmozdulását, hiszen Kühner a tömeg mobilizálhatóságának feltételrendszerét és módozatait veszi górcső alá. A kollektívum szempontjából releváns traumanarráció illetően működését a délszláv háború konkrét példájával szemlélteti: a vereség és dicsőség szimbolikáját egyaránt magába olvasztó rigómezei csata reprezentációját tekinti át a szerb nemzeti tudatban. Ehhez az elemzéshez Vamik Volkan választott trauma (*gewählte Traumata*) és választott dicsőség (*gewählte Ruhmsblätter*) fogalmi rendszerét hívja segítségül, melyek közül az előzőt gyorsan aktiválható indulatok tárházaként fogja fel. Az összefoglalás végül ismét aláhúzza a freudi én-ideál szerepét, valamint azonosítja a tömeglélektanilag tipikusan traumatikus szituáció négy jellemzőjét: az akut fenyegetettséget, a mozgósítható tömeget, a *Führer*-figurát és a mozgósításra alkalmas traumanarrációt. A szerző megerősíti Volkan azon vélekedését, mely szerint a kollektív és a társadalmi jelzők közül azért az utóbbi szerencsésebb, mert az magába foglalja az emlékezés mögött meghúzódó társadalmi csoportkonfliktusokat és hatalmi harcokat is. Kühner szerint ezekben az ellentétekben, valamint az általuk életre hívott konkurens narratívákban mutatkozik meg az egyéni és a kollektív trauma eltérő dinamikája. Ez a megállapítás azonban csak részben lehet helytálló: abban az esetben, ha állandónak tételezzük az egyéni traumanarratívákat. A megfelelés vágya és a morális kötelességtudat ugyanis felülírhatja a korábbi feljegyzéseket, személyes visszaemlékezéseket, így az individuum szintjén is egymással párhuzamosan létező, akár ellentmondó elbeszéléseket lehet feltárni. Gondoljunk itt például azokra a holokauszt-túlélőkre, akik gyermekként járták meg a koncentrációs táborokat. Az ő visszaemlékezéseikbe – szinte láthatatlan módon – olyan tapaszt-

talatok íródnak bele, melyeket személyesen soha nem éltek meg, s csak rokonok vagy más áldozatok elbeszélése révén ismernek.

A *kollektív* fogalmának szentelt második fejezetet az identitáskonstrukciókkal szembeni kritikák indítják. Kühner az identitáspolitikát Stuart Hall által vázolt két formáját rokonítja az andersoni értelemben vett imaginárius közösségekkel és Gayatri Chakravorty Spivak stratégiai esszencializmusával. A szerző e ponton beemeli az érvelésbe John Turner társadalmi identitás elméletét (*Social Identity Theory*), valamint a Turnerrel polemizáló Peter Wagner koncepcióját, melyek szerint az idősíkok jelentőségének kétségbevonása a folytonosság és az oksági viszonyok megállapítását teszi kérdésessé. A kollektív identitás és a trauma kapcsán felszínre kerülő – hasonló természetű – elméleti és metodológiai nehézségekből a szerző csak részben vezet le hasonló konzekvenciákat. A traumát, melyet az identitáshoz hasonlóan saját tulajdonunknak érzünk, egy közösség önértésének meghatározó elemeként definiálja. Ugyanakkor Jeffrey Alexander kultúrszociológiai álláspontjára támaszkodva Kühner óva int az identitásdiskurzus szélsőséges formáitól is. A két végletet egyrészt a valóságnak vélt tények túlzott figyelembevételé, másrészt a konstrukcionista nézetek túlzott hangsúlyozása jeleníti meg. (Az előbbit Jürgen Straub „normatív előírásnak” az utóbbit pedig „rekonstruktív utóiratnak” nevezi.) A fejezet zárása a bemutatott közelítésmódok segítségével a holokausztot értelmezi újra. A szerző megállapítja, hogy a közösség traumatizációja a már korábban kirajzolódó mintát követi, azaz a személyes trauma kollektivizálódik, és ennek során a traumatikus tapasztalat a valós fenyegetettségétől függetlenül, szimbolikus módon kanalizálódik. Igaz, Kühner figyelmen kívül hagyja, hogy elképzelhető egy fordított irányú traumatizáció is, vagyis az egyén szintjén a társadalom makroszerkezetében megindult változások is előidézhetnek traumatizációt. (Ezt a kelet-európai rendszerváltás hatásait vizsgáló lengyel kultúrteoretikus, Pjotr Sztompka tárgyalja részletesen.)

A kötet utolsó előtti fejezete a kollektív traumának egy eddig csupán implicit módon érintett aspektusával foglalkozik: a 80-as évektől a bölcsészettudományok kultúratudományi irányváltását meghatározó emlékezetkutatás diskurzusába ágyazza az eddigi következtetéseket. Röviden felvázolja a diszciplína előzményeit, utal Maurice Halbwachs írásaira, illetve foglalkozik Walter Benjaminszal a pozitivizmus, a kauzalitás és a haladás eszméire vonatkozó kritikájával is. E gondolatmenetet továbbvezetve érkezik el Kühner a holokauszt historiográfiai problematikájához: Hayden White és Saul Friedländer írásai alapján mérlegeli a történeti relativizmus és az etika viszonyát. Ide kapcsolódva terjeszti ki Walter Benjamin emlékezésre vonatkozó belátásait a traumára is, azaz elismeri, hogy ebben a beszédmódban ismeretelméleti, tudománykritikai és politikai-etikai dimenziók metszik egymást. Az emlékezés módusait kutatva egyrészt átülteti a traumára Aleida és Jan Assmann meghatározásait (kommunikatív és kulturális emlékezet), másrészt sikerrel integrálja az értelmezésben a fejlődéslélektan és a narratív pszichológia értelmezői kategóriáit. Először elkülöníti az emlékezés mikro-, mezo- és makroszintjeit, majd Kenneth Gergen alapján bemutatja a múltból szóló elbeszélések szer-

kezeti sajátosságait, kultúra- és kontextus-specifikus íratlan szabályrendszerét. Végeztül a szerző kijelenti, hogy kollektív szinten szorosan vett értelemben nem is beszélhetünk traumáról, hiszen nem minden emlékezés számít traumatikusnak. A fejezet végén található esettanulmány, mely a rabszolgotartást és a fekete egyenjogúsági mozgalmat dolgozza fel, arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a feketék modern elbeszélései (az úgynevezett *neo-slave narrative*) a trauma kifejezést nem a megértés eszközeként használják, hanem csak a freudi értelemben vett utólagosságot (*Nachträglichkeit*) értik rajta. Kühner szerint a „*haunting memories*”, azaz a kísértő/visszajáró emlékek alkalmasabbak lennének ennek a tapasztalatnak a megnevezésére, hiszen így kifejezésre juthatna, hogy a nyomasztó tapasztalatot nem az egyén veszi birtokba, hanem éppen fordítva.

A zárófejezet hasonló mérleget von: a *kollektív trauma* fogalma – túlterheltsége miatt – szigorúan véve nem állja meg a tudományosság próbáját. Mivel a kifejezés veszteségek elbeszélésének meghatározó metaforájává vált, s így számos, egymástól élesen eltérő eseménnyel kapcsolatban fordul elő, használata súlyos tudományetikai kérdéseket vet fel. A holokauszt mint szubtextus ugyanis olyan inherens alkotóeleme a szenvedésről való beszédmódnak, mely akaratlanul is az összehasonlíthatóság kérdését hívja elő, és ezzel közvetve kétségbe vonja annak egyedi voltát. Éppen ezért Kühner felveti, hogy napjaink traumadiskurzusának középpontjába sokkal kézenfekvőbb lenne a *gyászt* állítani. Többek között azzal érvel, hogy a gyász visszaemeli a traumatikus eseményt a normalitásba, hiszen azt implikálja, hogy az emberi élethez természetesen hozzátartozó és egyszer véget érő folyamatról van szó. A gyász kifejezés ráadásul már eleve magában foglalja az egyének különböző mértékű érintettségét is, így feleslegessé válnak az indirekt trauma, illetve a másodlagos traumatizáció fogalmai.

A kötet további társadalomtudományi és pszichológiai kutatási célként jelöli ki annak a folyamatnak a vizsgálatát, hogy miképpen válik relevánssá egy-egy történelmi esemény, illetve miként képződik meg olyan traumanarráció, amely alkalmas a tömegek mozgósítására. Az utószóban a szerző olyan reflexív megközelítés mellett érvel, amely nem statikus, homogén és egyértelmű metaforákon alapul, hanem a múlt kísérteties (*unheimlich*) jelenlétével számol, s képes nyugtalanítóan hatni mind az egyén, mind a közösség szintjén. Angela Kühner pedig éppen ennek az újfajta beszédmódnak az egyik első képviselője, hiszen (f)elismeri, hogy a trauma nem érthető meg pusztán egyetlen megközelítési módon keresztül, s így a megértés szempontjából jótékony bizonytalanságban tartja, folyamatosan megkérdőjelezi saját téziseit.

Az azonban, hogy szövegét nem egy választott értelmezői nyelven, hanem különféle diskurzusok értelmezői fogalmaiból építi fel, egyszerre nyit új perspektívákat és vet fel tudományelméleti dilemmákat is. Milyen következményekkel jár, mennyire „kezdi ki” a tudományosság alapvetéseit, ha analógiák alapján „átnyergelhetünk” az egyik elmélet fogalmait használva egy másik értelmezői közegbe? Habár a trauma beágyazottságának ténye és ebből fakadóan a transzdiszciplináris megközelítés szükségessége könnyen belátható, mégis felmerül a kérdés, hogy mennyire átjárhatóak az eltérő módsze-

rekkel dolgozó tudományterületek megállapításai. Amíg például a pszichológia az orvostudomány diskurzusán belül mozog, s a szimptomákat, a betegbeszámolókat hajlamos tényként értelmezni, addig a kulturális/kommunikatív emlékezet beszédmódja nagyobb hangsúlyt fektet az imaginárius módon megképződő identitáskonstrukciókra. Ilyen formán tehát – igaz, szándéka ellenére – Kühner munkája azt is remekül példázza, hogy a kollektív trauma olyan állatorvosi ló, amely kiváló alkalmul szolgálhat a diszciplínák közötti párbeszédben rejlő lehetőségek és buktatók feltárására is.